

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΤΑ ΚΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Στο ιερό⁹ έχουν αποκαλυφθεί δύο υστεροαρχαϊκοί – κλασικοί ναοί στον τύπο του μεγάρου (1, 2), οι δύο ελληνιστικοί διάδοχοί τους ναοί (3, 4)¹⁰, μια ελληνιστική στοά (12), τέσσερις ναοί (13, 14, 17, 19) και λείψανα δύο στοών των αυτοκρατορικών χρόνων (21, 22)¹¹, χώροι αδιευκρίνιστης λειτουργίας των αυτοκρατορικών επίσης χρόνων και τρεις κλίβανοι εργαστηρίων (24, 25, 26) που πρέπει να ιδρύθηκαν στη θέση κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Επίσης μια σειρά βωμών (5, 6, 9, 15, 16, 18, 20) ανατολικά των ναών, η κατασκευή των οποίων ανάγεται σε διαφορετικές εποχές (Σχ. 1 Πίν. Πα).

ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΙ – ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Νότιος υστεροαρχαϊκός – κλασικός ναός (1) (Σχ. 2)

Ο νότιος ναός στον τύπο του μεγάρου έχει προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, πλάτος 4 μ. και σωζόμενο μήκος 6 μ. Ο διάδοχός του ελληνιστικός ναός κατέστρεψε το ανατολικό του τμήμα, αλλά άφησε σχεδόν ανέπαφη την κάτοψη του υπόλοιπου ναού και αδιατάρακτη τη στρωματογραφία. Ως εκ τούτου δεν σώζεται η ανατολική πλευρά του ναού και δεν είναι δυνατόν να είμαστε βέβαιοι για τη διαμόρφωση

της πρόσοψης. Πιθανότατα όμως υπήρχε απλώς ένα θυραίο άνοιγμα, λόγω των μικρών διαστάσεων του ναού¹². Οι τοίχοι του θεμελίου είναι κτισμένοι με αργούς λίθους αδρά λαξευμένους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Το σωζόμενο ύψος τους είναι 40-42 εκ. και το πλάτος τους είναι 45-50 εκ. Το μήκος του σηκού 3,44 μ. και το σωζόμενο του προνάου 1,80 μ. Το θυραίο άνοιγμα προς τον σηκό έχει πλάτος 1,10 μ. Το δάπεδο ήταν πατημένο χώμα.

Κάτω από το στρώμα των λακωνικών κεραμίδων μαζί με χάλκινο νόμισμα των Φερών (364-352 π.Χ.) (Ν125) βρέθηκαν όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ. (ΜΔ 2916)¹³ και λίγο χαμηλότερα, στο εσωτερικό του σηκού και δίπλα στον νότιο τοίχο, πολλοί μελαμβαφείς λύχνοι σε τύπους του 5ου αι. π.Χ. που επιζούν μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ.¹⁴ Μαζί τους ειδώλια και αγγεία σε αποσπασματική μορφή του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.¹⁵. Όπως διαπιστώνουμε τα ευρήματα του ναού 1 παρουσιάζουν ενιαία εικόνα και χρονολογούν την τελευταία φάση της ζωής του, γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα. Ο ναός αχρηστεύεται, μάλλον από φωτιά, και αμέσως ανατολικότερά του οικοδομείται μεγαλύτερος ναός, ενώ στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους ένας πλατύς τοίχος με άξονα Β-Ν τον διαπερνά σχεδόν

9. Τα κτίσματα αριθμούνται από το 1- 26 χάριν συντομίας, για να αποφεύγεται κάθε φορά η περιγραφική αναφορά (βλ. στο Σχ. 1 τη γενική κάτοψη με τα αριθμημένα κτίσματα. Οι αριθμοί επαναλαμβάνονται και στα επιμέρους σχέδια, Σχ. 2-22, 24-25).

10. Για την αποκάλυψη του νότιου ναού βλ. Παντερμαλής 1973, 335.

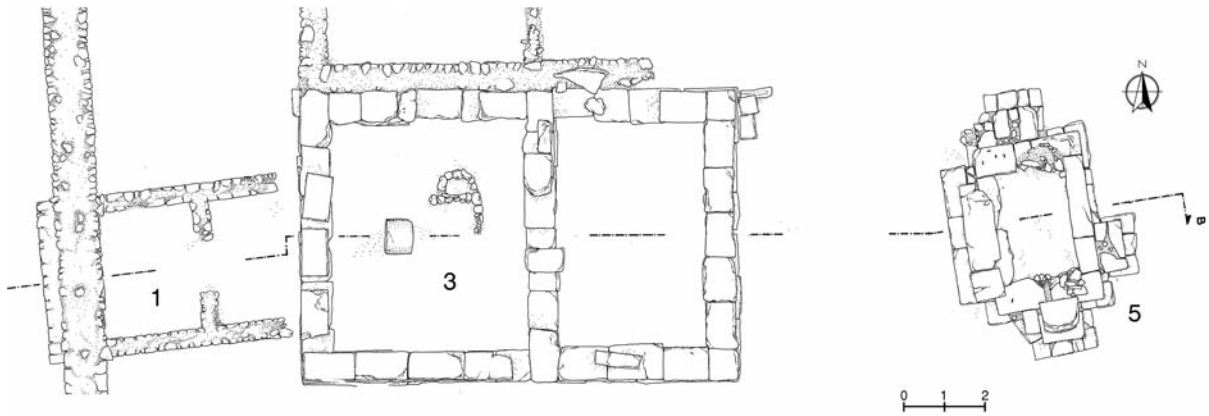
11. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ανασκαφής του ιερού βλ. Παντερμαλής, ό.π. (σημ. 1) 14 κ.ε.

12. Με απλό θυραίο άνοιγμα αποκαθίσταται η πρόσοψη και άλλων μικρών ναών, όπως, π.χ., ο ναός του Ραμνούντα με την πολυγωνική τοιχοδομία, βλ. Β. Χ. Πετράκος, Ο δήμος του Ραμνούντος Ι. Τοπογραφία (Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 1999) 198 κ.ε.

13. Βλ. και Πινγιάτογλου 1991, 147.

14. ΜΔ 492 (Κ8), 510Α (Κ31), 1083 (Κ26), 511(Κ5), 491(Κ7), 498 (Κ28), 517 (Κ16), 515 (Κ2), 495 (Κ23). Σε παρένθεση οι αριθμοί των λύχνων στην ειδική δημοσίευση, βλ. Πινγιάτογλου 2005, 22.

15. Ειδώλιο γυναικείας μορφής που κρατά καρπό στο αριστερό χέρι (Ε16 Εικ. 136). Θραύσματα δακτυλίου σχήμου κέρνου που συγκολλήθηκαν (Α10 Εικ. 182). Θραύσμα μεγάλου μελαμβαφούς κυκλικού τελετουργικού σκεύους, μάλλον πολύμυξο λύχνου (ΜΔ 3966). Ένα ακέραιο μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο (Α9 Εικ. 180, 181) και ένα ακέραιο αττικό μελανόμορφο σκυφίδιο (Α8 Εικ. 179). Μικρή ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος (Α13 Εικ. 185-187) και υδρίσκη με λευκό επίχρυσμα (Α18 Εικ. 189-190). Υδριαφόρος (Ε22 Εικ. 142), ειδώλιο Άρτεμις με τόξο στο αριστερό χέρι και ζαρκαδί στο δεξί (Ε12 Εικ. 131) και όστρακα κορινθιακών σκυφιδίων. Ειδώλιο Κυβέλης (Ε21 Εικ. 140-141) και ειδώλιο κινημένης γυναικείας μορφής με κάλαθο (Ε30 Εικ. 154-155).

Σχ. 2

δίπλα στον δυτικό του τοίχο σε απόσταση 50 εκ. από το δυτικό του μέτωπο.

Βόρειος υστεροαρχαϊκός – κλασικός ναός (2) (Σχ. 5 Εικ. 8, 9)

Βρίσκεται σε απόσταση 12 μ. βόρεια από τον προηγούμενο. Από τον βόρειο ναό σώζεται το δυτικό του τμήμα, ενώ το ανατολικό καταστράφηκε κατά τη θεμελίωση του ελληνιστικού ναού¹⁶ που τον αντικατέστησε. Έτσι, δεν είναι βέβαιο αν ο ναός είχε παρόμοια κάτοψη με τον προηγούμενο, πράγμα που θεωρούμε πιθανότερο, ή ήταν ένας απλός μονόχωρος οίκος. Έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, πλάτος 4,10 μ. και σωζόμενο μήκος 3,10 μ. Οι τοίχοι του θεμελίου και η βάση των τοίχων έχουν κτιστεί με αργούς λίθους αδρά λαξευμένους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Το σωζόμενο ύψος τους κυμαίνεται από 32 εκ. (δυτική πλευρά) ως 38 εκ. (βόρεια πλευρά) και το πλάτος τους είναι 52 εκ. Η ανέγερση και στη συνέχεια οι ανοικοδομήσεις του βόρειου ελληνιστικού ναού (4) επάνω σε με-

γάλο τμήμα του ναού 2 είχαν ως συνέπεια τη διατάραξη των στρωμάτων με αποτέλεσμα να βρίσκονται μαζί στο ίδιο στρώμα –κάτω από το επιφανειακό– νόμισμα Θεσσαλονίκης αυτόνομης κοπής (N102), επάργυρο νόμισμα του Δεκίου (N126) και νόμισμα κοπής Δίου, της Σαλωνίνας (N112). Χαμηλότερα βρέθηκαν νόμισμα κοπής Δίου του Γαλλιηνού (N94), νόμισμα Πέλλης αυτόνομης κοπής (N113) μαζί με πήλινα ειδώλια του 2ου αι. π.Χ., όπως κεφαλές γυναικείων μορφών σε γνωστούς τύπους¹⁷, ειδώλιο όρθιου γυμνού αγοριού με ιμάτιο (E129) και όστρακα μελαμβαφών αγγείων του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ.¹⁸. Ακόμη χαμηλότερα, νόμισμα του Φιλίππου Β' (N128) μαζί με μυκτήρα λύχνου των αρχών του 2ου αι. π.Χ.¹⁹, ενώ το αμέσως κατώτερο στρώμα ήταν αδιατάρακτο: Αγγεία, ειδώλια και λοιπά ευρήματα συμβαδίζουν χρονολογικά με τα νομίσματα του 4ου αι. π.Χ.²⁰.

Ανάμεσα στους δύο ναούς δεν υπάρχει άλλο κτίσμα, παρά μόνο ένας σωρός αργών λίθων, πολύ

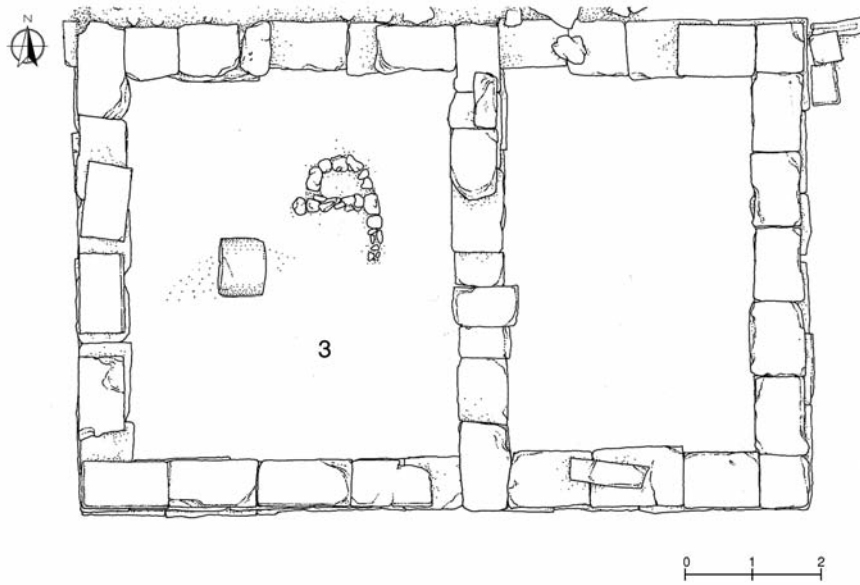
16. Πρόκειται για τον βόρειο ελληνιστικό ναό (4). Από την αποκάλυψη των δύο ελληνιστικών ναών άρχισε η ανασκαφή του ιερού το 1973. Ανασκαφή στον βόρειο ναό σε βάθος έγινε το 1985, οπότε αποκαλύφθηκε η εσχάρα των κλασικών χρόνων.

17. E129 (κεφαλές γυναικείων μορφών: ΜΔ 618β, ε. Αγόρι: ΜΔ 618γ [Εικ. 148]).

18. A460.

19. ΜΔ 4107γ.

20. Στο ίδιο βάθος με νόμισμα του Αλεξάνδρου Γ' (N116) βρέθηκαν γυναικεία προτομή σε τύπο των πρώιμων κλασικών χρόνων (E20 Εικ. 139) και το γυάλινο αλάβαστρο (ΜΔ 642 Εικ. 227). Νόμισμα του Αμύντα Γ' (N105) βρέθηκε μαζί με μελαμβαφή όστρακα του 4ου αι. π.Χ.: A571α, 572, καθώς και με θραύσμα γυναικείας προτομής των κλασικών χρόνων, E 638, θραύσμα τριπτήρα, ΜΔ 3821α, χάλκινο δαχτυλίδι, (K19 Εικ. 221). Στο ίδιο στρώμα, αλλά λίγο βαθύτερα, βρέθηκαν δύο χέρια μαρμάρινων αγαλμάτων που κρατούν φιάλη (Γ27 Εικ. 114) και (Γ59 Εικ. 113), μικροσκοπικός μολύβδινος λέβης (ΜΔ 474, βλ. παρακάτω σ. 128 Εικ. 230), μικροσκοπικό μελαμβαφές ληκυθίο (A555), στόμια μελαμβαφών ληκυθίων και αμφορίσκων (A558, A559), όπως επίσης και γυάλινες χάνδρες περιδεραιίου (K9, Εικ. 220, 222).

Σχ. 3

κοντά στη νότια πλευρά του βόρειου ναού 2 και στο επίπεδο θεμελίωσής του (Εικ. 8, 9). Πρόκειται είτε για πεσμένο οικοδομικό υλικό από τον ναό ή κάποιο μεταγενέστερο κτίσμα είτε για κάποια κατασκευή με λατρευτικό προορισμό, ένα είδος εσχάρας. Το μέγεθος του σωρού συνηγορεί υπέρ της πρώτης εκδοχής. Τα περισσότερα κινητά ευρήματα που ήλθαν στο φως ανάμεσα στους δύο ναούς²¹ ανάγονται στους ίδιους χρόνους με τα ευρήματα του εσωτερικού των ναών. Ορισμένα αναθήματα που βρέθηκαν μαζί με νόμισμα του Αντιγόνου Β΄ Γονατά (N144) θα πρέπει να χρονολογηθούν στον 3ο αι. π.Χ., ενώ τα ευρήματα βαθύτερα μπορούν να χρονολογηθούν στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.²²

Συνοψίζοντας, οι δύο μεγαρόσχημοι ναοί 1 και 2 είχαν διάρκεια ζωής από τις αρχές ή από το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. ως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Και οι δύο μετά την κατάργησή τους αντικαταστάθηκαν από δύο πανομοιότυπους μεταξύ τους, μεγαλύτερους και μνημειωδέστερους ναούς.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Νότιος ελληνιστικός ναός (3) (Σχ. 2, 3 Εικ. 3-6 Πίν. ΙΙβ)

Ο νότιος ελληνιστικός ναός ήταν πρόστυλος εν παραστάσι. Οι εξωτερικές διαστάσεις του κτηρίου είναι 7,20×11 μ. Στη θέση αυτή είχε γίνει ανασκαφή και από τον Γ. Σωτηριάδη, όπως ήδη αναφέρθηκε στην Εισαγωγή. Τότε είχε αποκαλυφθεί ο δυτικός τοίχος σε μήκ. 5 μ. και ο νότιος σε μήκ. 6,10 μ. από τη ΝΔ. γωνία. Σπαράγματα κίωνων²³ θα πρέπει να ανήκαν σε κίονες της πρόσοψης, πιθανότατα δηλαδή ο πρόναος θα ήταν διαμορφωμένος ως δίστυλος εν παραστάσι. Σώζονται η θεμελίωση, ο τοιχοβάτης και μερικοί λίθοι από τον ορθοστάτη. Τα σωζόμενα τμήματα είναι κατασκευασμένα από πολύ εύθρυπτο γκριζό κροκαλοπαγή λίθο. Ο τοιχοβάτης, ύψ. 29 εκ., έχει στο κατώτερο τμήμα του διπλή υποτομή (Εικ. 5), συνολικού ύψ. 10 εκ. (5+5 εκ.) στην ανατολική πλευρά και στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς. Το ύψος των ορθοστατών είναι 50 εκ. και

21. Όπως κεφαλή ειδωλίου γυναικείας μορφής των κλασικών χρόνων, όστρακα μελαμβαφών αγγείων του 4ου αι. π.Χ., ΜΔ 4202, 4187, 3985, έμβολα οξυπύθμενων αμφορέων, Α527.

22. Θραύσμα άκρου ποδιού πήλινου ειδωλίου μεγάλου μεγέθους, ΜΔ 2829 και θραύσμα πολύμυξου λύχνου, ΜΔ 499α (Κ32 [στη δημοσίευση των λύχνων]), έμβολα οξυπύθμενων αμφορέων, ΜΔ 4021α, β, ερυθρόμορφα όστρακα, ΜΔ 2911 και αρυβαλλοειδής λήκυθος, Α130.

23. Τμήμα δωρικού κιονοκράνου που διασώζει και τους ιμάντες. Ο εχίνος είναι εντελώς αποκρουσμένος. Διάμ. 40 εκ., πλάτος ραβδώσεων 6 εκ. (Εικ. 4, επάνω στον τοιχοβάτη της ανατολικής πλευράς του προνάου).

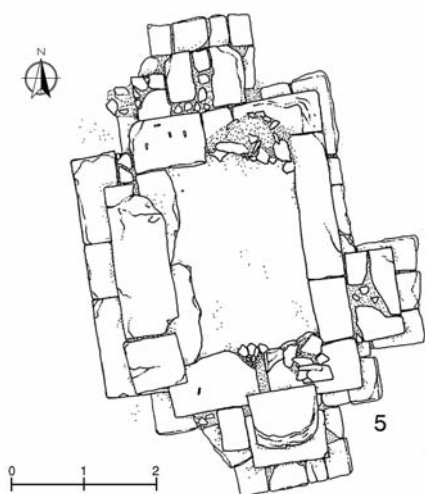
το πάχος 67 εκ. Το μήκος των λιθοπλίνθων διαφέρει· μία φθάνει το μήκος των 1,40 μ.

Στο εσωτερικό του σηκού, κοντά στη δυτική πλευρά βρέθηκε τμήμα σπονδύλου μεγάλου αράβδωτου μαρμάρινου κίονα, διαμ. 90 εκ. και ύψ. 67 εκ. Στη μια οριζόντια επιφάνεια υπάρχει ορθογώνιος τόρμος 11×15×9 εκ.

Η γεωμορφολογία της περιοχής, οι διαρπαγές του υλικού αλλά και οι έρευνες του Σωτηριάδη συνετέλεσαν ώστε οι επιχώσεις επάνω από τα ερείπια να έχουν μικρό ύψος και να μην διασθούν τα δομικά υλικά των τοίχων. Ωστόσο, σύμφωνα με τα ημερολόγια της ανασκαφής των ελληνιστικών ναών (1973) βρέθηκαν τμήματα πλίνθων που πρέπει να προέρχονταν από τους τοίχους των κτηρίων, μερικά τμήματα επιχρισμάτων κόκκινου χρώματος και το στρώμα καταστροφής της στέγης, κυρίως αγγελαίες κεραμίδες λακωνικού τύπου.

Βωμός νότιου ελληνιστικού ναού (5) (Σχ. 4 Εικ. 7)

Σε απόσταση 5 μ. ανατολικά του νότιου ελληνιστικού ναού αποκαλύφθηκε ο κτιστός βωμός του ναού²⁴. Έχει ΒΔ-ΝΑ προσανατολισμό, παρουσιάζει δηλαδή μια απόκλιση από τον προσανατολισμό του ναού. Σώζονται η θεμελίωση, διαστάσεων 4,40×3,10 μ., και εν μέρει δύο δόμοι του βωμού, δια-

Σχ. 4

στάσεων 4,10×2,60 μ. Οι λίθοι του κατώτερου δόμου, που αποτελούσε τη βάση του βωμού, εισέχουν από την εξωτερική ακμή της ευθυνηθρίας κατά 20 εκ., όπως και του ανώτερου δόμου από τον υποκείμενό του. Στις τρεις πλευρές, εκτός από τη δυτική, υπάρχει έκκεντρα μια προβολή. Το πλάτος του θεμελίου της ανατολικής και της βόρειας προβολής είναι 1,40 μ., ενώ της νότιας 1,60 μ.²⁵.

Ο βωμός είναι κτισμένος κατά το μεγαλύτερο μέρος με κροκαλοπαγείς και λιγότερο με πώρινους λίθους. Η ποικιλία του υλικού, σε συνδυασμό με την έλλειψη θεμελίου στη δυτική πλευρά και την προχειρότητα της κατασκευής στις προβολές, κυρίως στη βόρεια και νότια, οδηγούν στη σκέψη ότι ο αρχικός βωμός υπέστη επισκευές ή δέχθηκε προσθήκες.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν ίχνη φωτιάς, οστά, όστρακα αβαφών κυρίως αγγείων, μερικά θραύσματα ηγεμόνων κεράμων. Χάλκινο νόμισμα κοπής Δίου(;) του 2ου αι. μ.Χ. βρέθηκε εφαπτόμενο στην κάθετη πλευρά της βάσης της ανατολικής προβολής του βωμού (N411). Το ότι ο προσανατολισμός του βωμού ακολούθησε εκείνον του νότιου υστεροαρχαϊκού-κλασικού ναού (1) είναι μια ένδειξη πιθανόν ότι η ίδρυση ενός βωμού σε αυτή τη θέση χρονολογείται πριν από την οικοδόμηση του νότιου ελληνιστικού ναού 3.

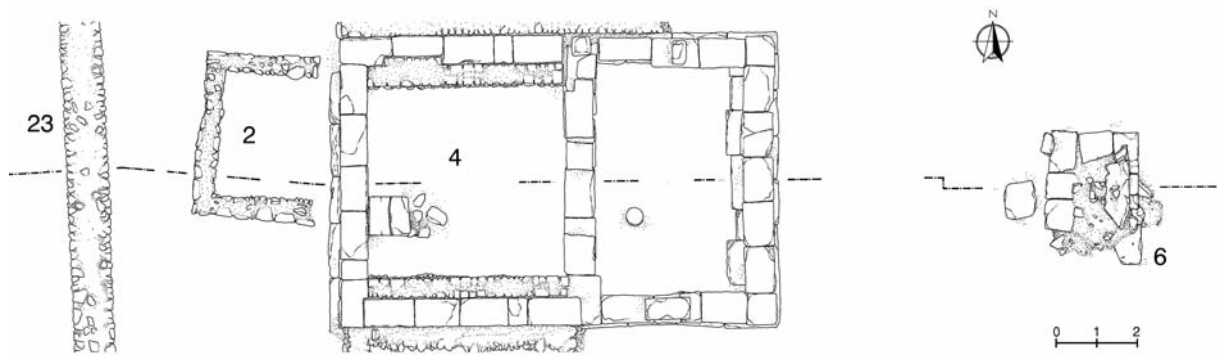
Βόρειος ελληνιστικός ναός (4) (Σχ. 5 Εικ. 8, 10, 11 Πίν. ΙΙβ)

Ο ναός βρίσκεται σε απόσταση 6,80 μ. βόρεια του νότιου ελληνιστικού ναού. Έχει παρόμοια κάτοψη και ίδιες διαστάσεις με τον προηγούμενο, δηλαδή 7,20×11 μ. Ο τοιχοβάτης έχει διπλή υποτομή στη νότια και δυτική πλευρά αλλά μία μόνο υποτομή στην ανατολική και στη βόρεια, όσο είναι ορατή, γιατί στην πλευρά αυτή εφάπτεται ο τοίχος του διπλανού προς τον βορρά κτηρίου (13). Το σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι 75 εκ. από την ευθυνηθρία.

Μια αξιοσημείωτη, ωστόσο, διαφορά από τον νότιο ελληνιστικό ναό (3) είναι ότι κατά μήκος των μακρών πλευρών του σηκού υπάρχουν δύο θρανία, πλάτους 50 εκ. και ύψους 32-35 εκ., που αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες (Εικ. 11). Τα θρανία έχουν μεικτή τοιχοποιία, χωρίζονται κατακόρυφα σε τμήματα τα οποία εναλλάξ είναι κτισμένα με αρ-

24. Ανασκαφή 1987 και 1990.

25. Πρόκειται για ένα κτιστό με λιθοπλίνθους βωμό, ορθογώνιας κάτοψης που πατά επάνω σε πλατύτερη βάση, εντάσσεται δηλαδή στην κατηγορία των «Ceremonial Altars» της τυπολογίας των βωμών του Yavis, βλ. C. Yavis, Greek Altars. Origins and Typology (Saint Louis 1949) 95 αρ. 46.

Σχ. 5

γούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και με πλίνθους, πάχ. 4,5-5 εκ., και ασβεστοκονίαμα. Το νότιο θρανίο από Α. προς Δ. έχει τμήμα με πλίνθους πλάτους 85 εκ., μετά με λίθους 95 εκ., με πλίνθους 1,10 μ., με λίθους 1,16 μ. και με πλίνθους 85 εκ.

Το βόρειο θρανίο από Α. προς Δ. έχει τμήμα με πλίνθους, πλάτους 87 εκ., με λίθους 1,15 μ., με πλίνθους 85 εκ., με λίθους 1,08 μ., με πλίνθους 82 εκ. Το άνοιγμα του εγκάρσιου τοίχου που οδηγούσε προς τον σηκό έχει πλάτος 1,57 μ.

Στο εσωτερικό του σηκού δίπλα στον δυτικό τοίχο υπάρχει τετράπλευρο βάθρο πλάτους 94 εκ. και ορατού ύψους 20 εκ. σε απόσταση 1,05 από τη νότια πλευρά.

Μέσα στον πρόναο βρέθηκε σπόνδυλος κίονα, διαμ. 41 εκ. και ύψ. 18 εκ. από γκριζό ντόπιο λίθο, με πολύ κατεστραμμένη την εξωτερική επιφάνεια με αποτέλεσμα να μην διακρίνονται οι ραβδώσεις. Ένα άλλο μικρό θραύσμα επάνω στον ανατολικό τοίχο του προνάου διασώζει ραβδώσεις, πλάτους 7,5 εκ. (Εικ. 10).

Κάτω από το επίπεδο της ευθυνηθρίας στο βόρειο τμήμα του προνάου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα μιας κατασκευής (Σχ. 7 Εικ. 13), που αποτελούσε πιθανότατα τον βωμό του ναού 2. Πρόκειται για μια ορθογώνια περίπου κατασκευή που τη σχημάτιζαν δύο σειρές αργών λίθων και είχε μία προβολή στην ανατολική πλευρά. Τα ίχνη καύσης ήταν έντονα σε όλη την περιοχή. Νότια του βωμού βρέθηκαν πολλά οστά. Τα ευρήματα, όπως πήλινα ειδώλια²⁶, χάλκινες πόρπες και άλλα κοσμήματα²⁷, όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων και

ερυθρόμορφα ληκύθια²⁸, ανάγονται στον 5ο και τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Η χρονολόγηση της χρήσης του στους κλασικούς χρόνους επιβεβαιώνεται από χάλκινο νόμισμα της Λάρισας από το πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. (400-344 π.Χ.) (N365). Ο βωμός αυτός, εκτός από τη σημασία που έχει ως μια ακόμη θέση θυσίας, είναι σημαντικός γιατί προσφέρει ένα χρονολογικό όριο για τη κατάργηση του υστεροαρχαϊκού-κλασικού ναού 2 στα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα.

Βωμός βόρειου ελληνιστικού ναού (6) (Σχ. 6)

Σε απόσταση 6,80 μ. από την ανατολική πλευρά του ναού 4 αποκαλύφθηκε τετράπλευρη κατασκευή, διαστάσεων 3,25x2,20 μ. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο θεμέλιο βωμού κτισμένο με κροκαλοπαγείς λίθους. Από την υπέργεια κατασκευή σώζεται εν μέρει ο κατώτερος δόμος στην ανατολι-

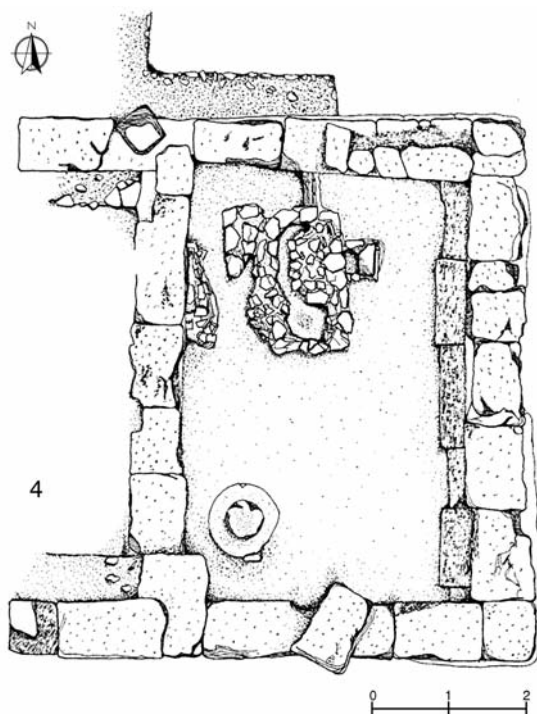

Σχ. 6

26. E377, E379, E380.

27. Πόρπες: K77, K78, K79, K80, K81, K83. Ενώτιο: K82.

28. A142, A141: μικρογραφικό ληκύθιο, A16: ερυθρόμορφο ληκύθιο με ανθέμιο.

Σχ. 7

κή πλευρά²⁹. Ο προσανατολισμός του βωμού ταυτίζεται με του ναού.

Ελληνιστικές πλίνθοι και όστρακα «μεγαρικού» σκύφου που βρέθηκαν ανατολικά του βωμού, σε βάθος 50 εκ. από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά του, αποτελούν μια χρονολογική ένδειξη για τη θεμελίωσή του. Διαπιστώθηκαν επίσης δύο καταστροφές του βωμού. Στο κατώτερο στρώμα καταστροφής υπήρχαν πολλά ίχνη φωτιάς, οστά, θραύσματα πήλινων ειδωλίων, όπως κεφαλές γυναικείων μορφών³⁰ και όστρακα τελετουργικών σκευών³¹. Χάλκινο νόμισμα του Κοινού των Μα-

κεδόνων με την κεφαλή του Δομιτιανού στον εμπροσθότυπο (N412) χρονολογεί το στρώμα αυτό στο τέλος του 1ου αι. μ. Χ., ενώ χάλκινο νόμισμα του δεύτερου μισού του 4ου αι. μ. Χ. (N416) χρονολογεί το ανώτερο στρώμα καταστροφής που αποτελούνταν από πεσμένο οικοδομικό υλικό, πολλά οστά και λίγα όστρακα αγγείων. Πιθανόν στη θέση αυτή υπήρχε μια προχειρότερη κατασκευή από τον 4ο αι. π.Χ. ως τον 2ο αι. π.Χ., οπότε κτίστηκε ο συγκεκριμένος βωμός.

Το κτίσμα με τα φρέατα (7)

(Σχ. 8 Εικ. 14, 15, 16)³²

Πρόκειται για ένα κτίσμα δίπλα στη νότια πλευρά του νότιου ελληνιστικού ναού. Είχε πρόσβαση από την ανατολική πλευρά όπου διασώζεται και το κατώφλι, μήκους 1,20 μ. Σώζεται η κατώτερη στρώση λιθόπλινθων ολόκληρης της ανατολικής και τμημάτων της βόρειας και της νότιας πλευράς. Το εσωτερικό πλάτος του χώρου είναι 4,50 μ. Το σωζόμενο μήκος 4,70 μ. Στη ΝΑ εσωτερική γωνία στο επίπεδο του δαπέδου αποκαλύφθηκε το σχεδόν τετράγωνο στόμιο ενός φρέατος, με πλευρά 90 εκ., που σχημάτιζαν τέσσερις λίθοι σε δεύτερη χρήση (Εικ. 15, 16). Κατά τη διαμόρφωση ενός δαπέδου μεταγενέστερης φάσης έφραξαν το στόμιο του φρέατος με μεγάλους λίθους, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και αρχιτεκτονικά μέλη, όπως ένα γείσο δωρικού ρυθμού³³ και τα δύο θραύσματα ενός κραυευτή βωμού³⁴.

Κάτω από το επίπεδο του δαπέδου αυτού του κτηρίου βρέθηκε πλούσιο στρώμα καταστροφής που περιείχε ίχνη φωτιάς, οστά και πλήθος αφιερωμάτων των κλασικών χρόνων, του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.³⁵ και δύο κυκλικά φρέατα, διαμέτρου

29. Για τον τύπο του βωμού βλ. παραπάνω σημ. 25.

30. Π.χ. E714.

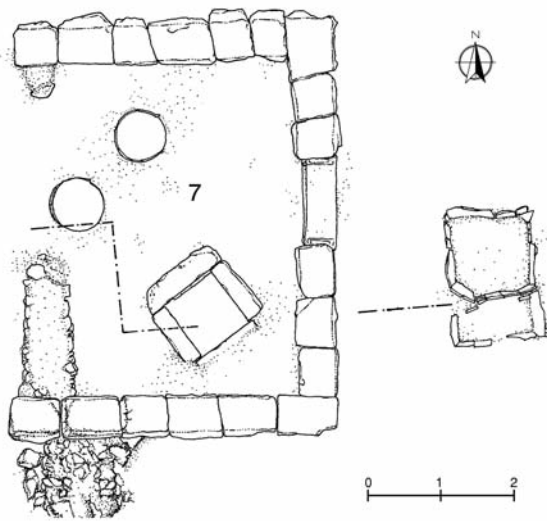
31. Π.χ. μικρό θραύσμα από τοίχιμα αγγείου με επίθετη κεφαλή ζώου εξωτερικά, A643.

32. Ανασκάφηκε το 1977, το 1978 και το 1990.

33. Βλ. παρακάτω σ. 45 κ.ε.

34. Βλ. παρακάτω σ. 46 κ.ε.

35. Μερικά από τα αναθήματα που βρέθηκαν ψηλότερα: κάτω τμήμα μικρογραφικής υδρίας με λευκό επίχρισμα, A17, πλήνιο ομοίωμα δίσκου με καρπούς και πόπανα, A15 (Εικ. 188), μολύβδινη μικροσκοπική οινόχοϊσκη, ΜΔ 1058 (Εικ. 231) χρονολογούνται στον 4ο αι. π. Χ. με βάση δύο νομίσματα, έναν στατήρα Σικυώνος του τέλους του 5ου αι. π. Χ. (N133) και ένα αργυρό νόμισμα Λάρισας του τρίτου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. (N131). Τα ευρήματα που ήλθαν στο φως σε κατώτερο στρώμα χρονολογούνται μέσα στον 5ο αι. π.Χ. Πρόκειται για τυπικά κορινθιακά ειδώλια γυναικείων μορφών στον τύπο των αρχαϊκών κορών με καρπούς και μικρά ζώα στα χέρια ο οποίος γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 5ου αι. π.Χ., E5 (Εικ. 124-126), E6, E7 (Εικ. 127, 128). Επίσης ειδώλιο υδριαφόρου, E13 (Εικ. 132-134), γυναικεία προτομή, E1 (Εικ. 121), όστρακα σκυφιδίων κορινθιακού τύπου, μόνωτο αγγείο του τρίτου τέταρτου του 5ου αι. π.Χ., A7 (Εικ. 178) θραύσμα προσωπίου E3, ομοίωμα χελώνας E37 (Εικ. 161). Βλ. και Πινγκιάτογλου 1990, 207.

Σχ. 8

72 εκ. και 80 εκ. με πήλινη επένδυση στο εσωτερικό τους. Τα στόμια τους δίνουν το επίπεδο της υστεροαρχαϊκής – πρώιμης κλασικής φάσης του ιερού 55 εκ. βαθύτερα από το επίπεδο του δαπέδου της ελληνιστικής φάσης (Εικ. 14, 15). Το ΒΑ φρέαρ, του οποίου η πήλινη επένδυση έχει ύψος 15 εκ., ερευνήθηκε ως το βάθος των 85 εκ., ενώ στο ΝΔ., όπου η πήλινη επένδυση φθάνει τα 60 εκ., αφαιρέθηκε η επίχωση ως το βάθος των 1,25 μ. Τμήμα του περιχειλιώματός του βρέθηκε σπασμένο. Η επίχωση και των δύο αποτελούνταν από ιλύ χωρίς καθόλου ευρήματα, όπως και του μεγάλου με το λίθινο στόμιο, το οποίο ανασκάφηκε ως το βάθος των 1,80 μ.

Δεν είναι απολύτως σαφές αν ο χώρος ήταν απλώς ένας περίβολος ή ήταν στεγασμένος. Στο ημερολόγιο της ανασκαφής (1981) σημειώνεται ότι δυτικά του κτηρίου βρέθηκε πλούσιο στρώμα κεραμίδων στέγης και αυτό θεωρείται ως ένδειξη ότι το κτίσμα ήταν στεγασμένο. Επειδή όμως στη θέση αυτή αποκαλύφθηκαν και τοίχοι μεταγενέστερων κτηρίων, δεν είναι βέβαιο ότι εκείνο το στρώμα των

κεραμίδων συνδέεται με το κτίσμα που περιέκλεισε το φρέαρ με το λίθινο προστομαίο.

Το στρώμα καταστροφής με το πλήθος των αναθημάτων κάνει φανερό τον λατρευτικό προορισμό αυτού του χώρου. Η κατασκευή ενός κτίσματος για την οριοθέτηση και την προστασία του καθώς και η αντικατάσταση των απλών ορυγμάτων της υστεροαρχαϊκής-κλασικής εποχής με το μεγαλύτερο λίθινο συνηγορούν για την ιερότητά του. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία η αντικατάσταση αυτή έγινε σε ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα με τους δύο ελληνιστικούς ναούς 3 και 4.

Σε απόσταση 1,50 μ. ανατολικά του κτίσματος με τα φρέατα σε βάθος περίπου 10 εκ. από την ευθυντηρία του ναού 3 αποκαλύφθηκε μία πρόχειρη τραπεζιόσχημη, διμερής κατασκευή, μήκους 1,60 μ. και 1,10 μ. και πλάτους 85 εκ. και 1,10 μ., που σχηματιζόταν από μεγάλες κεραμίδες τοποθετημένες κάθετα στο έδαφος (Εικ. 17). Τα πολλά ίχνη καύσης και τα οστά που υπήρχαν στο εσωτερικό της οδήγησαν στην ερμηνεία της κατασκευής αυτής ως εσχάρας³⁶. Στην ερμηνεία αυτή συνηγορεί και μία βάση μελαμβανούς ανοιχτού αγγείου³⁷, διάτρητου, προφανώς για σπονδές, που βρέθηκε μαζί τους. Νόμισμα αρκετά φθαρμένο, του Φιλίππου Β' (Ν342), χρονολογεί την εσχάρα από το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και εξής.

Ο νοτιοανατολικός οίκος (8) (Σχ. 9 Εικ. 18 Πίν. IIIα)³⁸

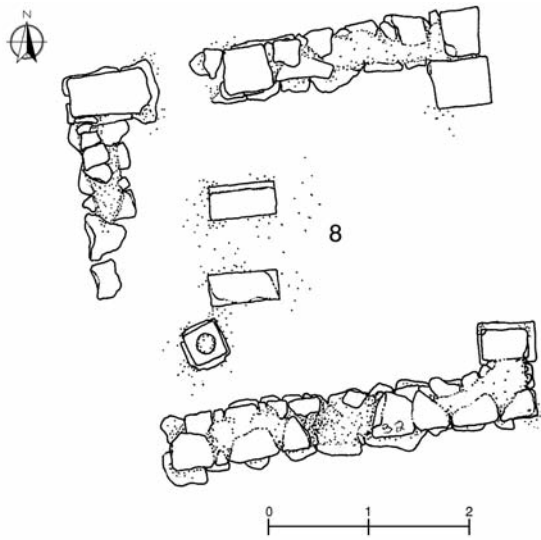
Πρόκειται για ένα σχεδόν τετράγωνο μονόχωρο κτίσμα, με διαστάσεις 4,20x4,12 μ., και θυραίο άνοιγμα στην ανατολική πλευρά, μήκους 2,22 μ. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργούς λίθους καλά λαξευμένους και με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν όρθια στην αρχική τους θέση τα δύο κατακόρυφα παράλληλα στηρίγματα της οριζόντιας πλάκας μιας τράπεζας προσφορών³⁹, ενώ δίπλα τους βρέθηκε ένας διά-

36. Αναθεώρηση της παραδοσιακής χρήσης των όρων βωμός (= υπέργεια κατασκευή, ουράνια θεότητα) και εσχάρα (= επίγεια/υπόγεια κατασκευή, χθόνια θεότητα), με βάση το εικονογραφικό υλικό, προτείνεται τελευταία, βλ. σχετικά G. Ekroth, *Altars on Attic Vases*, στο Ch. Scheffer (επιμ.), *Ceramics in Context. Proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery held at Stockholm, 13-15 June 1997* (Stockholm 2001) 115 κ.ε. (με πλούσια βιβλιογραφία).

37. ΜΔ 3149α. Με εμπύεστη διακόσμηση στο εσωτερικό του.

38. Για τη χρήση του όρου οίκος για μικρούς ναούς βλ. Hendrik Svenson-Evers, *IEPOS OIKOS. Zum Ursprung des griechischen Tempels*, στο W. Hoepfner (επιμ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis* (Berlin 1997).

39. Οι διαστάσεις των τραπεζοφόρων που βρίσκονται σε απόσταση 55 εκ. μεταξύ τους είναι: μήκ. 70 εκ., πλ. 30 εκ., ύψ. 40 εκ.

Σχ. 9

τητος λίθος⁴⁰ με λατρευτική προφανώς χρήση, ανάλογη με εκείνη του βωμού του οίκου, όπως θα φανεί παρακάτω. Νόμισμα του Κασσάνδρου (N249) που βρέθηκε κάτω από το δάπεδο του οίκου αποτελεί *terminus post quem* για την οικοδόμησή του. Αυτό σε συνδυασμό με την κεραμική χρονολογεί τη χρήση του οίκου μέσα στον 3ο αι. π.Χ. Τα οστά και τα ίχνη καύσης που βρέθηκαν μπροστά από το θυραίο άνοιγμα μαρτυρούν την προσφορά αιματηρών θυσιών.

Ο βωμός (9) (Σχ. 12 Εικ. 18, 19)

Σε απόσταση 2 μ. ανατολικά του οίκου 8 αποκαλύφθηκε μια κατασκευή με τετράγωνη κάτοψη, πλευράς 1,55 μ. Αποτελείται από μία στρώση λιθόπλινθων που πρέπει να ήταν ορατές σε ύψος 20 εκ. περίπου. Οι τρεις λίθοι της βόρειας πλευράς και ο ένας της νοτιοδυτικής γωνίας είναι διάτρητοι. Η διάμετρος των οπών ποικίλλει από 17-21 εκ. Οι δύο λίθοι της νοτιοανατολικής γωνίας έχουν διαφορετικό σχήμα, μέγεθος και επεξεργασία από τους υπόλοιπους.

Το γεγονός ότι η κατασκευή βρίσκεται σε απόσταση μόλις 2 μ. από το θυραίο άνοιγμα του ΝΑ οίκου αλλά κυρίως η αξονική της σχέση μ' αυτόν (Εικ.

18) δεν αφήνει αμφιβολία ότι αποτελεί τον βωμό του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σπάνια μορφή του βωμού. Οι οπές πρέπει να εξυπηρετούσαν την προσφορά χρών προς τους χθόνιους θεούς. Στο μέσο του βωμού έμενε ένα μεγαλύτερο, σχεδόν τετράγωνο, άνοιγμα. Η επίχυσή του, η οποία αφαιρέθηκε ως το βάθος των 35 εκ., περιείχε λίγα όστρακα, θραύσματα οστών, ελάχιστα κάρβουνα και οκτώ αμύγδαλα (Εικ. 20), η παρουσία των οποίων μαρτυρεί και την παράλληλη προσφορά καρπών.

Η προσπάθεια εντοπισμού βωμών με όμοια μορφή σε άλλα ιερά στάθηκε άκαρπη. Ωστόσο, ο βωμός του ναού της Ήρας Ακραίας στην Περαχώρα έχει επίσης έναν διάτρητο λίθο στην κατώτερη στρώση των λιθοπλινθών. Στη δημοσίευση προτείνεται η εύλογη ερμηνεία ότι ο λίθος αυτός όπως και οι υπερκείμενοί του, που πρέπει να ήταν επίσης διάτρητοι, εξυπηρετούσαν τη ροή του αίματος ή τις υγρές προσφορές⁴¹. Μεμονωμένοι διάτρητοι λίθοι ή ένα είδος μικρότερων ή μεγαλύτερων περιχειλιωμάτων ή προστομιαίων τοποθετημένων στη γη για την προσφορά χρών στους θεούς του Κάτω Κόσμου είναι γνωστά ευρήματα από ιερά χθόνιων θεοτήτων.

Στην περίπτωση του βωμού 9 οι οπές είναι τέσσερις ή, ενδεχομένως έξι αρχικά, αν οι δύο λίθοι της ΝΑ γωνίας τοποθετήθηκαν σε μεταγενέστερη επισκευή. Η ύπαρξη περισσότερων της μίας οπών θέτει το ερώτημα αν οι οπές προοριζόνταν για διαφορετικά είδη προσφορών ή αντιστοιχούσαν σε ισάριθμες διαφορετικές θεότητες. Η δεύτερη ερμηνεία κερδίζει σε πιθανότητες καθώς ενισχύεται από συγγενή ευρήματα, π.χ., από την Κυρήνη, όπου περισσότεροι του ενός διάτρητοι λίθοι συνοδεύονται από αναθηματικές επιγραφές σε περισσότερες της μίας θεότητες⁴².

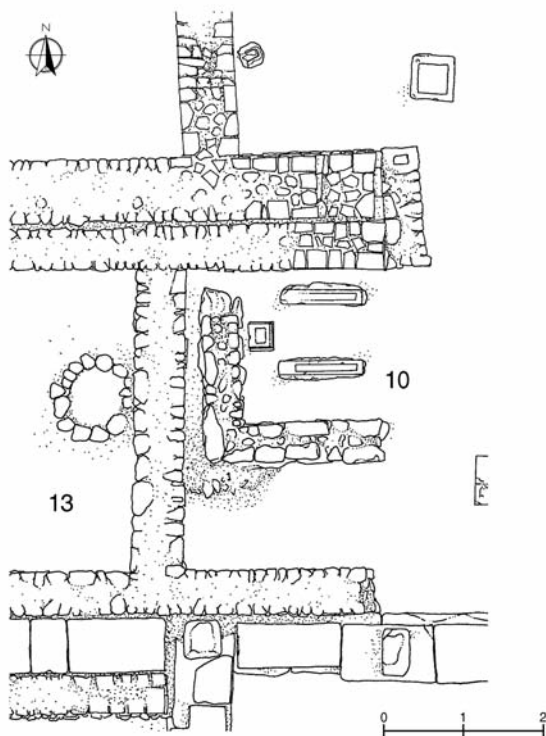
Ο ελληνιστικός οίκος (10) (Σχ. 10, 11 Εικ. 21 Πίν. IIIβ)

Ο πρόναος ενός ναού των αυτοκρατορικών χρόνων (13) περιέκλεισε στα θεμέλιά του τμήμα ενός προγενέστερου οίκου (10). Συγκεκριμένα τη ΝΔ γωνία του με σωζόμενες πλευρές τη νότια, μήκ. 2,30 μ., και τη δυτική, μήκ. 2,20 μ. Οι τοίχοι,

40. Διαστ. διάτρητου λίθου: μήκ. 34 εκ., πλ. 35 εκ., ύψ. ορατό 22 εκ. Διάμ. οπής 21 εκ., βάθος οπής 35 εκ. Το Α. και Β. μέτωπο του λίθου είναι λαξευμένα, ενώ το νότιο και το δυτικό άπεργα.

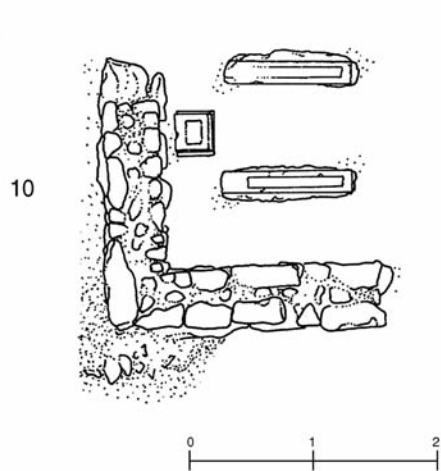
41. H. Payne, Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia (Oxford 1940) 90 πίν. 6c, 130.

42. M. Luni, Gli altari del santuario rupestre di Slonta (Cirene), στο R. Etienne – M. Th. Le Dinahet (επιμ.), L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'Antiquité: actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon, 4-7 juin 1988 (Paris 1991) 158.

Σχ. 10

πάχους 50 εκ., ήταν κτισμένοι με αργούς λίθους, αδρά λαξευμένους και συνδεδεμένους με λάσπη. Στο εσωτερικό του σώζονται οι δύο επιμήκεις βάσεις⁴³ των κάθετων στηριγμάτων μίας τράπεζας σε απόσταση 70 εκ. μεταξύ τους. Στις βαθύνσεις των βάσεων σώζονται και τα ίχνη της μολυβδόχρησης από τη στερέωση των τραπεζοφόρων. Δυτικά των βάσεων βρέθηκαν το ένα επάνω στο άλλο δύο μικρά βάθρα, προφανώς το υπερκείμενο μετακινημένο, με βαθύνσεις για τις πλίνθους αγαλαματιών στην επάνω επιφάνειά τους⁴⁴ (Εικ. 21). Λύχνοι (Εικ. 209) που βρέθηκαν δίπλα στο βάθρο⁴⁵ αλλά και η τοιχοδομία του οίκου συνηγορούν για τη χρονολόγησή του στους ελληνοιστικούς χρόνους. Με αφορμή αυτήν την τράπεζα αναφέρουμε εδώ και δύο ακόμη βάσεις κάθετων στη-

Σχ. 11

ριγμάτων μίας ακόμη τράπεζας που αποκαλύφθηκαν κάτω από τη βόρεια πτέρυγα του βόρειου ναού 19 (Σχ. 19 Εικ. 22)⁴⁶.

Η ελληνοιστική στοά (12)
(Σχ. 12, Εικ. 23-26 Πίν. IVβ)

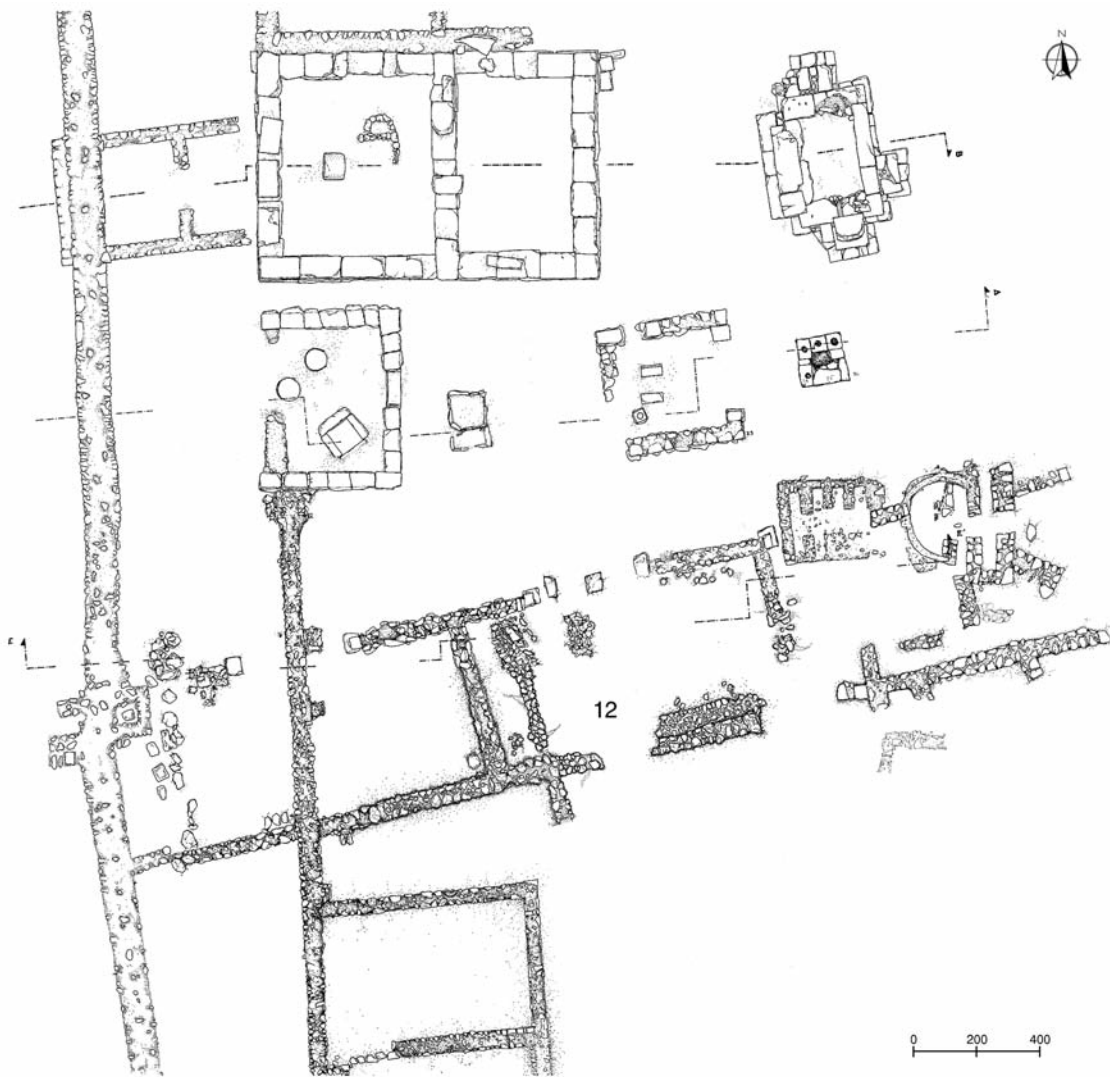
Νότια των νοτιότερων λατρευτικών κτηρίων του ιερού, δηλαδή του νότιου ελληνοιστικού ναού (3), του κτίσματος με τα φρέατα (7) και του νοτιοανατολικού οίκου (8) αποκαλύφθηκε μία στοά. Ο κατά μήκος άξονας έχει κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ. Είναι ανοιχτή προς τον βορρά και δεν σώζονται τα πέρατά της (Εικ. 24). Ο ραχιαίος τοίχος σώζεται σε μήκος 30 μ. στο επίπεδο του θεμελίου, που είναι κτισμένο με αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό (Εικ. 23). Το πλάτος της στοάς είναι 4,90 μ. Από την κιονοστοιχία της πρόσοψης σώζονται έξι λίθινες βάσεις των ξύλινων στηριγμάτων της στέγης. Την κάθε βάση αποτελούσε μία λιθόπλινθος, διαστ. 43×32 εκ. και ύψους 33 εκ., με περιτένεια και στις τέσσερις κατακόρυφες πλευρές. Οι λίθοι αυτοί πατούσαν επάνω σε ορθογώνιες πλίνθους, διαστ. 63×50 εκ. και ύψ. 20 εκ. Σώζονται έξι από τις πλίνθους, αλλά μόνο τρεις λι-

43. Διαστ. 1,10 μ.×20 εκ. Αποκαλύφθηκαν σε ύψος 20 εκ., ύψος επάνω από την ευθυνητρία 6 εκ.

44. Τα βάθρα είναι δύο, τοποθετημένα το ένα επάνω στο άλλο. Το ευρισκόμενο κάτω έχει μήκ. 36 εκ., πλ. 30 εκ., ύψ. 23 εκ., η βάθυνση-τόρμος έχει διαστάσεις 18×18 εκ. και βάθος 2,5 εκ. Το υπερκείμενο βάθρο έχει μήκ. 30 εκ., πλ. 28 εκ., ύψ. 33 εκ. Στην επάνω επιφάνεια η ορθογώνια βάθυνση έχει διαστάσεις 21×13 εκ. και βάθος 4,5 εκ.

45. Βλ. Πιναγότλου 2005, 45 Ε5 πίν. 1,7, 48 Ε12 πίν. 19.

46. Διαστάσεις βόρειας βάσης: 80×45×18 (αποκαλυφθέν ύψος) εκ. Διαστάσεις βάθυνας για το τραπεζοφόρο 72×18 εκ. Σε απόσταση 50 εκ. από τη βόρεια βρίσκεται η νότια βάση, διαστάσεων 90×42×15 εκ. (διαστάσεις βάθυνας 70×15 εκ.). Η τράπεζα αυτή βρισκόταν μέσα σε ένα αφιδωτό κτίσμα (11), αφού δυτικά των βάσεων δύο τραπεζιόσχημες λιθόπλινθοι σχηματίζουν τμήμα ημικυκλικής κάτοψης. Ο ναΐσκος αυτός ανάγεται επίσης στους ελληνοιστικούς χρόνους.

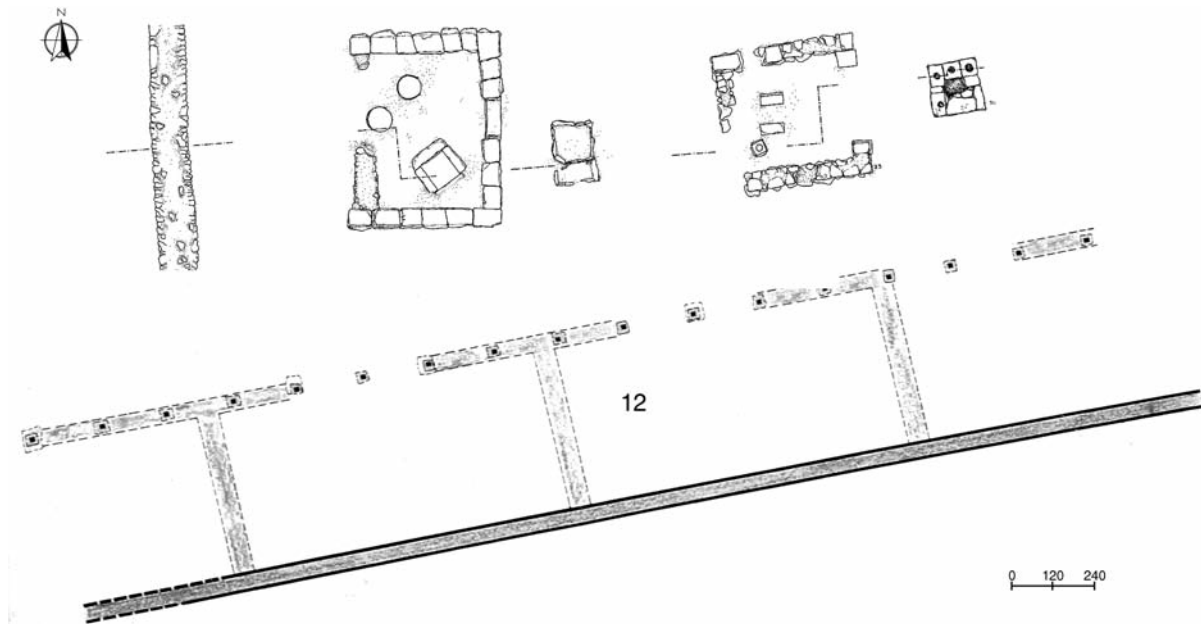
Σχ. 12

θήπλινθοι με περιτένεια (Εικ. 24, 25). Εκ πρώτης όψεως δεν υπάρχει κανονικότητα στα μεταξόνια διαστήματα. Δύο από τις βάσεις, π.χ., βρίσκονται σε απόσταση 3,70 μ. μεταξύ τους, άλλες δύο σε απόσταση 5,60 μ., ενώ αλλού η απόσταση μεταξύ δύο βάσεων φθάνει τα 7 μ. Η έλλειψη ενός «κανόνα» μπορεί να εξηγηθεί, αν λάβουμε υπόψη ότι η σημερινή εικόνα οφείλεται στη μετατόπιση ή απομάκρυνση κάποιων από τις βάσεις εξαιτίας της οικοδόμησης επάνω στη στοά μεταγενέστερων κτηρίων και επίσης στο γεγονός ότι υπήρξε μια δεύτερη οικοδομική φάση της στοάς, με την οποία άλλωστε άλλαξε η μορφή της. Ωστόσο, λαμ-

βάνοντας υπόψη τα στοιχεία που υπάρχουν, μπορεί να υποθέσει κανείς την ύπαρξη μιας αρχικής στοάς με ξύλινα στηρίγματα με μεταξόνια διαστήματα 1,90 μ. (Σχ. 13)⁴⁷.

Σε μια δεύτερη φάση, η οποία δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικά από την πρώτη, καθώς δεν παρατηρούμε αλλαγή στον τρόπο δόμησης, η στοά υπέστη εκτεταμένη μετατροπή. Έκλεισε η μπροστινή πλευρά και με τους εγκάρσιους τοίχους που υψώθηκαν στο εσωτερικό της, οι δύο σώζονται σε καλύτερη κατάσταση, ο τρίτος διαλυμένος, δημιουργήθηκαν χώροι, μήκ. 9 μ. Μέχρι στιγμής είναι διαπιστωμένοι με βεβαιότητα δύο χώροι,

47. Αυτή η πρόταση αποκατάστασης οφείλεται στον φίλο, καθηγητή της Αρχιτεκτονικής του Α.Π.Θ., Γ. Καραδέδο που είχε την προθυμία να ασχοληθεί με αυτό το θέμα και γ' αυτό τον ευχαριστώ. Βλ. και Πινγιάτογλου 2001, 355 κ.ε.

Σχ. 13

ο καθέννας με άνοιγμα στον βόρειο τοίχο, πλάτους 3 μ. Οι τοίχοι της πρόσοψης σώζονται μόνο σε δύο έως τρεις στρώσεις αργών λίθων συνδεδεμένων με λάσπη, δηλαδή στο επίπεδο του θεμελίου ή φθάνουν και λίγο ψηλότερα. Το ανώτερο τμήμα τους υποθέτουμε ότι ήταν κτισμένο με ωμές πλίνθους. Βόρεια της στοάς και στο εσωτερικό της βρέθηκε το στρώμα καταστροφής της στέγης, αποτελούμενο από κεραμίδες λακωνικού τύπου. Κάτω από αυτό διασώθηκε κατά τόπους, υπόλευκο, το επιχρισμένο δάπεδο (Εικ. 25).

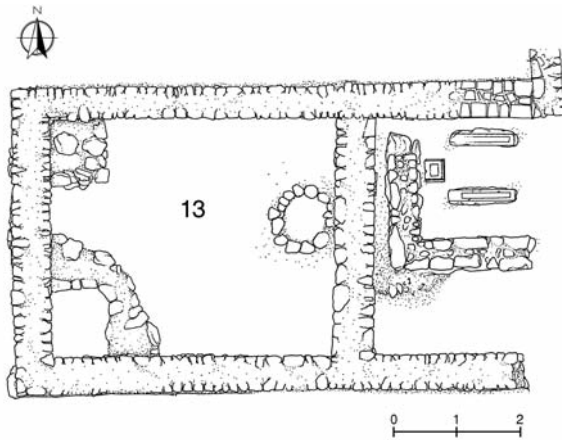
Η αιτία που οδήγησε σ' αυτήν την επέμβαση στη στοά, αν δεν συνέτρεξαν λόγοι στατικοί, ήταν η αλλαγή της χρήσης του χώρου⁴⁸: Ως προς τη λειτουργία της στοάς κατά την πρώτη φάση θα πρέπει να χρησίμευε στο να παρακολουθούν προσστατευμένοι οι πιστοί τις τελετουργίες, πομπές και θυσίες, καθώς βρίσκεται κοντά στις αρχαιότερες

και ιερότερες θέσεις του τεμένους, στην περιοχή δηλαδή όπου τελούνταν οι ιεροπραξίες⁴⁹. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο ότι έχει τον ίδιο περίπου προσανατολισμό με τα κτήρια αυτά που ανήκουν στην αρχαιότερη φάση του ιερού. Πιθανότατα μάλιστα αποτελούσε το νότιο όριο του τεμένους. Οι εργασίες κατασκευής της στοάς πρέπει να προηγήθηκαν της οικοδόμησης των δύο μεγάλων ελληνιστικών ναών και του κτίσματος με τα φρέατα, κτήρια με τα οποία αλλάζει οριστικά πλέον ο προσανατολισμός των κτηρίων του ιερού. Όταν έκλεισαν τα μετακίονια διαστήματα της στοάς, στη δεύτερη φάση, μπορεί να χρησιμοποιήθηκε τόσο για τη φύλαξη αναθημάτων όσο και ως κατάλυμα των επισκεπτών. Στη δεύτερη περίπτωση η προστασία από τους βορινούς ανέμους θα ήταν ένας επιπλέον λόγος για να υψωθούν τοίχοι ανάμεσα στα στηρίγματα της στέγης⁵⁰.

48. Τα στωικά οικοδομήματα μέσα στα ιερά, όπως προκύπτει από τις γραπτές πηγές αλλά και τα αρχαιολογικά δεδομένα, μπορούσαν να εξυπηρετούν διάφορες ανάγκες, εκτός από το ότι η μορφή τους βοηθούσε στην οργάνωση του χώρου του ιερού, δηλαδή ήταν πρόχειρα καταλύματα για τους προσκυνητές, εγχοιμητήρια σε ιερά θεραπευτών θεών, χώροι για τη φύλαξη ή την έκθεση αναθημάτων, ψηφισμάτων κτλ., βλ. σχετικά J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (Oxford 1976) 8 κ.ε.

49. Η στοά αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα που υποστηρίζει τη θεωρία την οποία πραγματεύεται διεξοδικά ο Kuhn, δηλαδή ότι αρχικά οι στοές ιδρύονταν σε θέσεις των ιερών, από όπου μπορούσαν οι πιστοί προστατευμένοι από δυσμενή καιρικά φαινόμενα να παρακολουθούν τα δρώμενα, βλ. G. Kuhn, *AA* 1985, 169-317 (διδασκτορική διατριβή). Στη μελέτη αυτή ο Kuhn ερευνά τις ποικίλες λειτουργίες των στοών μέσα στα ιερά των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, στηριζόμενος σε πλήθος παραδειγμάτων.

50. Σημειώνουμε εδώ ότι τα ανοίγματα προς τα δωμάτια είναι έκκεντρα, αλλά δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την ύπαρξη κλινών στο εσωτερικό τους, όταν μάλιστα δεν συνηγορούν και τα άλλα ευρήματα για έναν σχετικό με εστιάσεις εξοπλισμό των χώρων.

Σχ. 14

Χάλκινα νομίσματα του Φιλίππου Β', του Αλεξάνδρου Γ' και του Κασσάνδρου⁵¹ χρονολογούν τη χρήση της στοάς στα τέλη του 4ου και τον 3ο αι. π.Χ. Ορισμένα από τα κινητά ευρήματα οδηγούν στην ίδια εποχή. Πρόκειται για λίγα θραύσματα ειδωλίων, όστρακα ερυθρόμορφων και μελαμβραφών αγγείων, άλλα μικρά αφιερώματα, όπως κοσμήματα και σταθμιά και αποτμήματα από μαρμάρινα αναθηματικά αγαλμάτια. Τα σπαράγματα του εξοπλισμού του ιερού, όπως ένα μαρμάρινο ιγδίο ή ένα μικρό θραύσμα από μαρμάρινο πινάκιο, διακοσμημένο με ανάγλυφο φυλλοφόρο κλαδί δάφνης στην εσωτερική επιφάνεια και δύο ομόκεντρους δακτύλιους στην εξωτερική, χρονολογούν τη χρήση του χώρου πιθανόν ως και τον 2ο αι. π.Χ.⁵²

Από την ανασκαφική εικόνα προκύπτει ότι η στοά είχε καταστραφεί στους αυτοκρατορικούς χρόνους, εφόσον ο τοίχος των πρώιμων αυτοκρα-

τορικών χρόνων (23) θεμελιώθηκε καταστρέφοντας τα θεμέλιά της, όπως και ο δυτικός τοίχος του κτηρίου 22 (Σχ. 1, 12, 21). Αυτός έχει κατεύθυνση Β-Ν και ένα τμήμα του νοτιότερα αποτελεί το δυτικό τοίχο της βεσπασιανής. Επίσης, αργότερα στο ανατολικό τμήμα της στοάς εγκαταστάθηκε ένα εργαστήριο, του οποίου οι κλίβανοι κατέστρεψαν τμήμα της πρόσοψης, αφήνοντας ανάμεσά τους μόνο ένα τμήμα του θεμελίου, μήκ. 1,30 μ. (Εικ. 26, 55, 56).

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ο νότιος ναός (13)

(Σχ. 14 Εικ. 27 αριστερά Πίν. ΙΙΙβ)

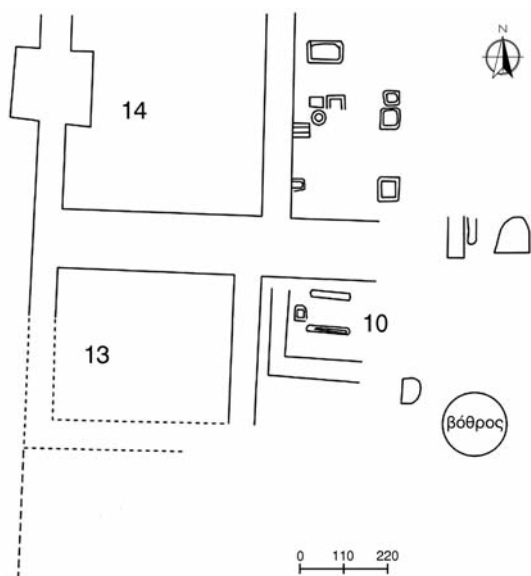
Ο ναός αποτελείται από πρόναο και σηκό. Έχει διαστάσεις 8,80x4,80 μ., ο σηκός 4,60x3,70 μ. και ο πρόναος 3x3,70 μ. Δεν σώζεται η ανατολική πλευρά. Οι τοίχοι πάχ. 60 εκ. είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και εντελώς σποραδικά παρεμβάλλονται κομμάτια κεραμιδιών. Στον βόρειο τοίχο του προνάου σε απόσταση 60 εκ. από το ανατολικό σωζόμενο πέρασ αυτού του τοίχου υπάρχουν τρεις σειρές πλίνθων, πάχους 4-7 εκ., σε συνολικό μήκος 1,13 μ.

Μεταξύ των θεμελίων του προνάου περικλείστηκε τμήμα προγενέστερου οίκου (10) με τράπεζα και δύο μικρά βήθρα⁵³, ενώ κάτω από το δάπεδο ανασκάφηκαν δύο κατασκευές από αργούς λίθους (Σχ. 14). Συγκεκριμένα, η μία κατασκευή (εστία;) ήταν ένας κύκλος από αργούς λίθους, διαμ. 1-1,10 μ., που εφαπτόταν στο δυτικό μέτωπο του θεμελίου του τοίχου μεταξύ προνάου και σηκού, σε απόσταση 1 μ. από τον βόρειο τοίχο. Επίσης,

51. N556, N558, N559, N560, N561, N562, N564, N566, N567.

52. Λαβή κωδωνόσχημου κρατήρα (A77), ληκύθια με δικτυωτή διακόσμηση, μελαμβραφή αγγεία, όπως κάνθαροι ή αμφορίσκος-μυροδοχείο με ψευδολαβές (A20 Εικ. 198), κοσμήματα, σταθμιά. Τμήμα ώμου και βραχίονα με χειρίδα από γυναικείο αγαλμάτιο (Γ95 Εικ. 117), ένα θραύσμα από αγαλμάτιο μικρού κοριτσιού, που διασώζει τμήμα του λαιμού και του στέρνου Γ98. Μαρμάρινο ιγδίο (ΜΔ 7499 Εικ. 48α, β), θραύσμα από μαρμάρινο ανάγλυφο πινάκιο (ΜΔ 7494α). Το θραύσμα συνανήκει με ένα μεγαλύτερο απότμημα του πινακίου (ΜΔ 1070 Εικ. 49α, β Πίν. ΧΙγ) που είχε βρεθεί το 1973 στον νότιο ελληνιστικό ναό (3). Το τελευταίο μας δίνει μια πληρέστερη εικόνα του μεγέθους (η ακτίνα υπολογίζεται σε 18,5 εκ.) και της ανάγλυφης διακόσμησης. Στο κέντρο του εσωτερικού λογχόσχημα φύλλα με κεντρική νεύρωση σε ακτινωτή διάταξη σχηματίζουν ρόδακα, ενώ ανάμεσά τους φύονται φύλλα άκανθας. Μετά τη μεσολάβηση διπλού δακτύλιου δύο φυλλοφόρα κλαδιά δάφνης δένονται σε στεφάνι μέσα σε ζώνη που περιβάλλει το κεντρικό κόσμημα. Πλατιά ταινία περιτρέχει το χείλος του αγγείου. Στην εξωτερική επιφάνεια εκτός από τον ορθογώνιας διατομής δακτύλιο της βάσης την επιφάνεια διακοσμούν δύο συστήματα ομόκεντρων ραβδώσεων, ενός με δύο και άλλου με τρεις ραβδώσεις. Η κατηγορία των μαρμάρινων ανάγλυφων πινακίων δεν είναι πολυπληθής. Παρόμοια, αλλά με πιο περίτεχνη διακόσμηση πινάκια βλ. π.χ. στην Πέλλα (από ελληνιστική οικία): Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 16, 1960, 82 πίν. 81. Μ. Λιλιμπάκη-Αχαμάτη, Πέλλα και η περιοχή της (Θεσσαλονίκη 2003) 21 εικ. 10 και στην Πριήνη: Th. Wiegand – H. Schrader, Priene (Berlin 1904) 376 εικ. 475-476.

53. Βλ. παραπάνω σ. 28 κ.ε.

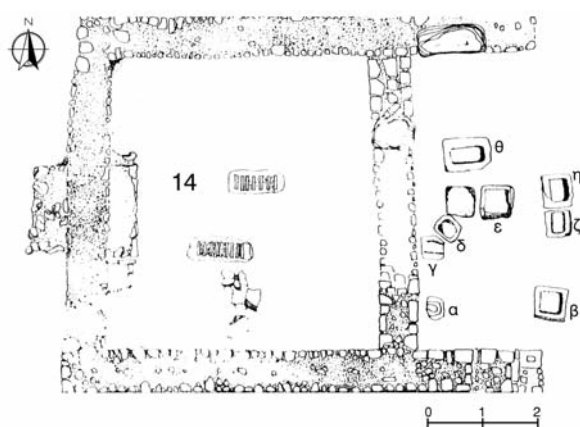

Σχ. 15

στη ΝΔ γωνία του σηκού στο ίδιο βάθος, δηλαδή περίπου 1 μ. από την άνω σωζόμενη επιφάνεια των τοίχων του ναού 4, και πάλι αργοί λίθοι σχηματίζουν έναν αποθέτη σε σχήμα τμήματος κύκλου με διαστάσεις 2x1,70 μ., στην περιοχή του οποίου βρέθηκε μεγάλος αριθμός ειδωλίων.

Ο δεύτερος από τον νότο ναός (14) (Σχ. 16 Εικ. 27, 31 Πίν. IIIβ)

Ο ναός αυτός έχει την ίδια κάτοψη με τον προηγούμενο με πρόναο και σηκό, αλλά είναι μεγαλύτερος, με διαστάσεις 8,80x6,90 μ. και πιο ενισχυμένους τοίχους, πάχ. 75-78 εκ. Ο σηκός έχει διαστάσεις 5x5,40 μ. και ο πρόναος 2,30x5,40 μ. Ο εγκάρσιος τοίχος και ο νότιος του προνάου έχουν ζώνες πλίνθων, πάχ. 6-7 εκ. σε όλο τους το μήκος

Σχ. 16

δεξιά και αριστερά των παραστάδων. Από αυτές μόνο ένας λίθος της βόρειας σώζεται στη θέση του. Έχει ύψ. 77, πλ. 55 και πάχ. 70 εκ. Το τμήμα με τις πλίνθους ίσως οφείλεται σε κάποια επισκευή. Δυτικά εξωτερικά υπάρχει μια προβολή, μήκους 1,60 μ. και πλάτους 60 εκ., σε απόσταση 2,50 μ. από τη εξωτερική ΒΔ. γωνία του κτηρίου. Αντίστοιχη προβολή με τις ίδιες διαστάσεις υπάρχει και στο εσωτερικό του σηκού σε απόσταση 1,70 μ., από το νότιο μέτωπο του βόρειου τοίχου, βρίσκεται δηλαδή στην ίδια θέση με την εξωτερική. Στην επίχωση του χώρου αυτού βρέθηκαν αρκετά τμήματα από τα επιχρίσματα του εσωτερικού με πράσινο, κόκκινο ανοιχτό και σκούρο, κίτρινο και λευκό χρώμα.

Στο εσωτερικό του σηκού βρέθηκαν η γυναικεία κεφαλή Γ9, βωμός αναθηματικός στην Αφροδίτη (Εικ. 28, 30)⁵⁴ και δύο μαρμάρινα κάθετα στηρίγματα τράπεζας (Εικ. 29)⁵⁵.

Η θεμελίωση του προνάου περιέκλεισε εννέα

54. ΜΔ 5871. Μαρμάρινος βωμός. Συνολικό ύψος 82 εκ., πλάτος στον κορμό 27 εκ., στην επίστεψη και βάση 32 εκ., πάχος κορμού 28 εκ. Η βάση, ύψους 13,7 εκ., είναι δουλεμένη σε χωριστό λίθο και στις τέσσερις γωνίες της σχηματίζονται ποδαράκια πλάτους 8 εκ. Ο πεσός επιστέφεται και στις τέσσερις πλευρές με ανάγλυφα στο λίθο αετώματα και ημιανθέμια με φλογόσχημα φύλλα ως πλάγια ακρωτήρια. Δεν αποδίδεται κεντρικό ακρωτήριο. Η μετάβαση στις επιστέψεις δηλώνεται με κοίλο και κοιλόκυρτο κυμάτιο. Στη μπροστινή πλευρά επιγραφή αναθηματική στην Αφροδίτη από την ιερεία της Μεστρία Νέμεση σε τέσσερις στίχους: ΜΕΣΤΡΙΑ/ΝΕΜΕΣΙΣ/ΙΕΡΗΤΕΥΣΑ/ΑΦΡΟΔΕΙΤΗ. Βιβλιογραφία: Παντερμαλής 1999, 93. SEG XLIX, 1999 (2002) 699 (χρονολόγηση στο τέλος του 2ου – αρχές 3ου αι. μ.Χ.). Bull épigr 2000, 453/9 (χρονολόγηση στους αυτοκρατορικούς χρόνους). Η προτεινόμενη χρονολόγηση στο SEG είναι αρκετά όψιμη, ενώ το σχήμα των γραμμάτων, ιδίως το περίτεχνο Ε, μας οδηγεί στο τέλος του 1ου αι. μ.Χ. – πρώτο μισό 2ου αι. μ.Χ., πρβλ. Π. Νίγδελς, Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 2006) 147 αρ. 4 εικ. 29.

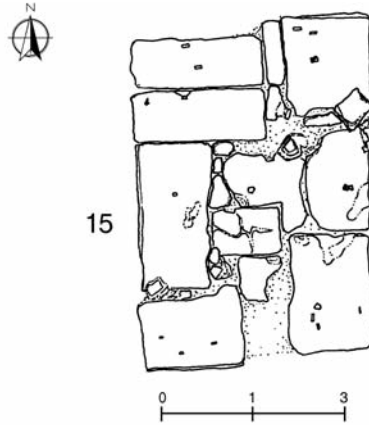
55. ΜΔ 5873α και β. Πρόκειται για δύο μαρμάρινα κάθετα στηρίγματα τράπεζας που απολήγουν μπροστά σε λεοντοπόδαρα. Στις κάθετες επιφάνειες εσωτερικά και εξωτερικά αποδίδονται ανάγλυφα τα κατασκευαστικά στοιχεία ενός ξύλινου τραπέζιου. Το πάχος τους παρουσιάζει μείωση προς τα κάτω. ΜΔ 5873α: Ύψος 49,5 εκ., πλ. 41 εκ., πάχ. 10,5 εκ. (επάνω) και 7 εκ. (κάτω). ΜΔ 5873β: Ύψ. 49,5 εκ., πλ. 51 εκ., πάχ. 10,8 εκ. (επάνω) και

λίθινες βάσεις αναθημάτων των ελληνιστικών χρόνων που βρίσκονται στην αρχική τους θέση (βάσεις α-θ)⁵⁶ (Σχ. 16 Εικ. 31, 32).

Ο βωμός 15 ανατολικά του ναού 14 και η εσχάρα 16 (Σχ. 17 Εικ. 33, 34) και (Σχ. 20)

Σε απόσταση 11,10 μ. από τον εγχάρσιο τοίχο του ναού 14 και 9 μ. από την ανατολική πλευρά του προνάου αποκαλύφθηκε το θεμέλιο ενός βωμού. Σε βάθος 30 εκ. από την ευθυντηρία των δύο ελληνιστικών ναών αποκαλύφθηκε η επάνω επιφάνεια μεγάλων λιθόπλινθων άνισου μεγέθους και διαφορετικού σχήματος που σχηματίζουν ένα ορθογώνιο, διαστ. 3,60x2,60 μ., με μεγαλύτερο τον άξονα Β-Ν. Η κατασκευή αυτή δεν βρίσκεται ακριβώς στον άξονα του ναού αλλά νοτιότερά του. Οι λίθοι, όπως συμπεραίνεται από το διαφορετικό σχήμα και μέγεθός τους, χρησιμοποιήθηκαν εδώ τουλάχιστον σε δεύτερη χρήση. Η επάνω επιφάνειά τους αποτελεί την ευθυντηρία του κτίσματος (δύο λιθόπλινθοι έχουν λαξευτεί σε βάθος λίγων μόνο εκατοστών). Εξάλλου, στρώση χαλικιού επάνω σε υπόστρωμα σκληρής ιλύος ανατολικά του θεμελίου δείχνει το επίπεδο του εδάφους.

Σε όλη την περιοχή επάνω από τον βωμό διαπιστώθηκε ένα στρώμα ιλύος, με έντονα ίχνη καύσης στα βαθύτερα στρώματα, που περιείχε οστά, θραύσματα κεραμίδων, πλίνθων, κροκάλες, θραύσματα ειδωλίων και λύχνων, όστρακα αβαφών και μελαμβαφών αγγείων, ένα θραύσμα από πήχυ μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος⁵⁷ και μερικά τμήματα αρχιτεκτονικών μελών από γκριζό ασβεστόλιθο τα οποία διακρίνονται για την επιμελημένη

Σχ. 17

τους εργασία και πρέπει να προέρχονται από την ανωδομή του βωμού. Ένα από αυτά σώζει δύο αρχικές επιφάνειες, στη μία από τις οποίες υπάρχει μέρος ενός κυματίου, ένα σχοινίο και η κοίλη μετάβαση σε μια επίπεδη επιφάνεια (Εικ. 35)⁵⁸, ενώ σε ένα δεύτερο υπάρχει μόνο το σχοινίο και η κοίλη μετάβαση⁵⁹, σε ένα τρίτο, συγκολλημένο από δύο θραύσματα, διατηρούνται τρεις αρχικές επιφάνειες, στη μία από τις οποίες υπάρχουν δύο σχετικά βαθιές υποτομές (Εικ. 36)⁶⁰. Τα υπάρχοντα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν παρά να ανασυγκροτήσουμε τον βωμό μόνο στα βασικά του μέρη: επάνω στο θεμέλιο πρέπει να υπήρχε κρηπίδα τουλάχιστον μίας βαθμίδας. Επάνω σε αυτήν υψωνόνταν οι ορθοστάτες που διέθεταν επάνω και κάτω πλαισίωση με διακοσμητικά κυμάτια. Ο μικρός αριθμός και το μέγεθος των θραυσμάτων δεν επιτρέπουν την απόδοσή τους σε συγκεκριμένα μέρη του βωμού, τη βάση ή την επίστεψη.

Στο ύψος περίπου της ευθυντηρίας ακριβώς δί-

7 εκ. (κάτω). Με βάση τα ανασκαφικά συμφοραζόμενα η τράπεζα χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Για τις τράπεζες ιερών και αυτόν τον τύπο τράπεζας βλ. Μ. Τιβέριος, Μαρμάρινα τραπεζοφόρα τριποδικών τραπεζών, στο Δ. Παντερμαλής – Μ. Τιβέριος – Ε. Βουτυράς (επιμ.), ΑΓΑΛΜΑ. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη (Θεσσαλονίκη 2001) 145 κ.ε., ιδίως 151 κ.ε. και 159 κ.ε. Για τη σχετική ορολογία βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα (Αθήνα 1993) 17 κ.ε., για τράπεζες ιερών 67 σημ. 299.

56. Διαστάσεις βάσεων αναθημάτων: (α) 27x32x12 εκ. (διαστ. βάθυνσης 15x24 εκ.), (β) 58x55x18 εκ. (διαστ. βάθυνσης 40x40 εκ.), (γ) 35x29 εκ. (διαστ. βάθυνσης 16x29 εκ.), (δ) 42x38 εκ. (ορατή μόνο η επάνω επιφάνεια χωρίς βάθυνση), (ε) 52x52x26 εκ., 46x42x12 εκ. (διαστ. βάθυνσης 37x26 εκ.), (η) 52x46x8 εκ. (διαστ. βάθυνσης 36x24 εκ.), (θ) 75x54x18 εκ. (διαστ. βάθυνσης 55x26 εκ.). Δυτικά της ε είναι ορατή η επάνω επιφάνεια βάσης χωρίς βάθυνση (διαστ. 50x50 εκ.).

57. Ειδώλια, Ε743, Ε735-Ε739. Λύχνιοι, ΜΔ 5769γ (Ε21 [στη δημοσίευση των λύχνων]), 5772α (Ε26 [στη δημοσίευση των λύχνων]), 5766ε. Πήχυς μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος, Γ81.

58. ΜΔ 5770γ. Βλ. Πινγκιάτογλου 1992, 224 εικ. 3 επάνω.

59. ΜΔ 5770α. Βλ. Πινγκιάτογλου 1992, 224 εικ. 3 μέση.

60. ΜΔ 5770δ. Βλ. Πινγκιάτογλου 1992, 224 εικ. 3 κάτω.

πλα στον βωμό και δυτικά του βρέθηκε χάλκινο νόμισμα του Κοινού των Ηπειρωτών (N443) που χρονολογεί τη χρήση του βωμού μετά τα τέλη του 3ου μέσα στον 2ο αι. π.Χ.

Σε απόσταση 2,10 μ. νότια του βωμού αποκαλύφθηκε ένα ορθογώνιο όρυγμα (16) που περικλείεται από τοιχία, πάχους 30 εκ., κτισμένα με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα (Σχ. 19 Εικ. 33 αριστερά, 37). Εξωτερικά η ανασκαφή προχώρησε τόσο ώστε να φανούν σε ύψος 25-30 εκ. Το βόρειο τοίχιο είναι πιο πρόχειρα κατασκευασμένο με μέτωπα που αποτελούνται από κάθετα τοποθετημένες πλίνθους. Οι διαστάσεις αυτής της κατασκευής είναι 1x1 μ., ενώ του εσωτερικού ανοίγματος 45x50 εκ. Μέσα στο όρυγμα υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης ως το βάθος των 25 εκ. Το χαλαρό μαύρο χώμα περιείχε λίγα οστά, ένα θραύσμα ειδωλίου, λίθους και θραύσματα πλίνθων.

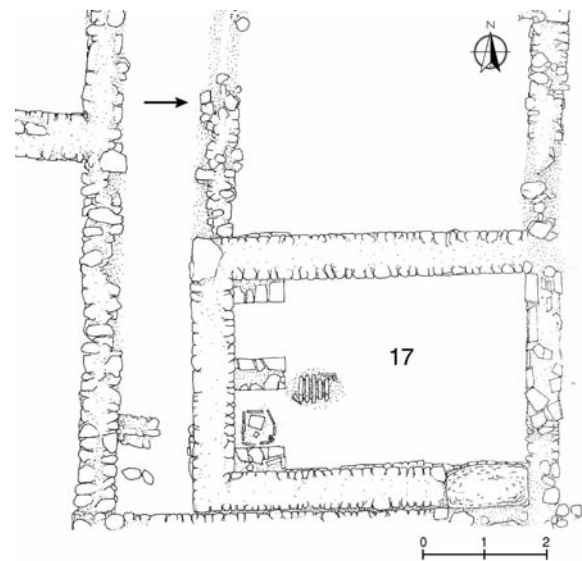
Η πλίνθινη αυτή κατασκευή που απέχει 11,80 μ. από την ανατολική πλευρά του σηκού του ναού 13 δεν βρίσκεται σε αξονική σχέση με αυτόν, αλλά είναι μετατοπισμένη βορειότερα. Η μορφή της και τα ίχνη καύσης δείχνουν ότι ήταν μια εσχάρα, δηλαδή ένας επίγειος βωμός προορισμένος για θυσίες σε χθόνιες θεότητες⁶¹. Για τον χρονολογικό ορίζοντα ένδειξη αποτελεί νόμισμα κοπής Δίου του Τιβερίου (N436) που βρέθηκε στην ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά της.

Η επίχωση γύρω από την εσχάρα και κυρίως νότια της ήταν αρκετά πλούσια. Βρέθηκαν πολλά όστρακα, θραύσματα λύχνων και ειδωλίων σε κακή κατάσταση, χάλκινη πόρπη⁶², αποτμήματα γλυπτών⁶³ και νομίσματα Μαξεντίου (N428), Δίου εποχής Νέρωνος (N429), Φιλίππου Ε' (N431), Ερέτριας (N434) και Αμφιπόλεως (N439). Είναι προφανής η διατάραξη των στρωμάτων. Τα δύο τελευταία νομίσματα βρέθηκαν στο βάθος της θεμελίωσης του μεγάλου κτιστού βωμού. Υποθέτουμε ότι τα νομίσματα του Φιλίππου Ε', της Ερέτριας,

της Αμφιπόλεως και του Κοινού των Ηπειρωτών ορίζουν ένα χρονολογικό πλαίσιο για τον λίθινο βωμό 15 στις αρχές του 2ου αι. π.Χ., ενώ τα νομίσματα του Τιβερίου και του Νέρωνος για την πλινθόκτιστη εσχάρα 16 στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.

Το τρίτο από τον νότο λατρευτικό κτήριο (17) (Σχ. 18 Εικ. 27 δεξιά Πίν. IIIβ)

Είναι ένα μονόχωρο κτήριο που εφάπτεται στον βόρειο τοίχο του ναού 14. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 6x4,50 μ. Το θεμέλιο και οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Σε πολύ λίγα σημεία έχουν παρεμβληθεί θραύσματα κεραμίδων. Το πάχος του δυτικού, βόρειου και νότιου τοίχου είναι 67, 68 και 70 εκ. αντίστοιχα. Ο ανατολικός τοίχος έχει πάχος μόνο 50 εκ. Στο εσωτερικό του κάθετα στον δυτικό τοίχο προεξέχουν τρεις προβολές κτισμένες με πλίνθους, πάχους 5,5 εκ., και ασβεστοκονίαμα. Ανάμεσά τους σχηματίζονται δύο κόγχες, μήκ. 90 εκ. και βάθους 80 εκ. Ο νότιος τοί-

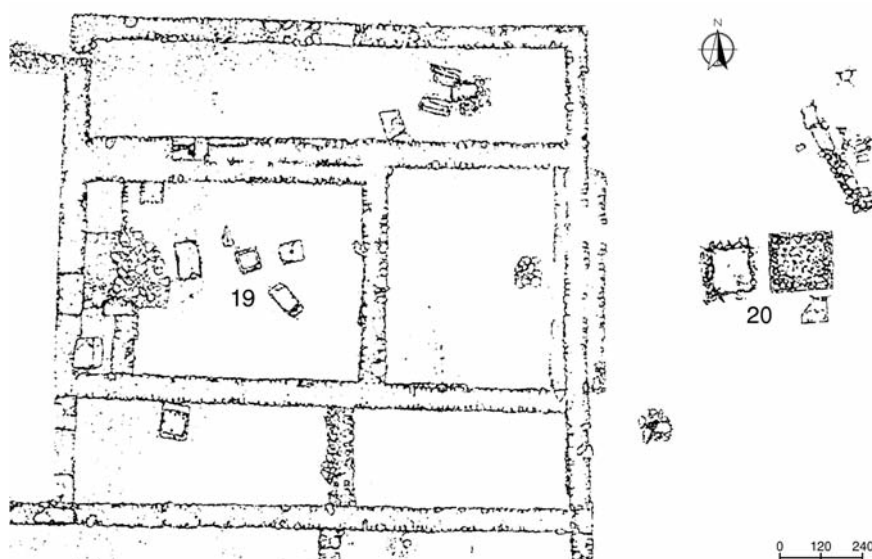

Σχ. 18

61. Μορφολογικά θυμίζει, ως υπεραπλουστευμένη μικρογραφία, την αδριάνεια εσχάρα στην εξωτερική αυλή του ιερού της Ελευσίνας που είναι επίσης ένας επίγειος βωμός με μορφή ορθογωνίου φρέατος, κτισμένου με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Για την εσχάρα της Ελευσίνας βλ. σχετικά Κ. Κουρουγιώτης, *Ελευσίς, Οδηγός των ανασκαφών και του Μουσείου* (εν Αθήναις 1934) 28 κ.ε. εικ. 14. G. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961) 169 κ.ε. Αμφισβήτηση για τη χρήση εκείνης της εσχάρας ως τόπου θυσίας χοιριδίων διατυπώνει ο Ζιρώ. Πιστεύει ότι η λειτουργία της σχετίζεται με τη χρήση της διπλανής στοάς που διέθετε και αίθουσα συμποσίων, βλ. Δ. Γ. Ζιρώ, *Ελευσίς. Η κυρία είσοδος του ιερού της Ελευσίνας* (Αθήνα 1991) 126 κ.ε.

62. Λύχνος: ΜΔ 5775γ (P4), ειδώλια: Ε746-Ε749, πόρπη: Κ96.

63. Θραύσμα από πήχyu γυναικείου αγάλματος, Γ81. Συγκολλάται με το θραύσμα ΜΔ 5767α. Παλάμη υπερφυσικού αγάλματος, μάλλον γυναικείου, Γ83. Κνήμη αγαματίου, Γ85. Παλάμη με την αρχή των δαχτύλων, Γ84.

Σχ. 19

χος εσωτερικά σώζεται σε ύψος 35 εκ. επάνω από την ευθυνηγία του θεμελίου που στην πλευρά αυτή προεξέχει από το μέτωπο του τοίχου.

Στο ανατολικό πέρας του νότιου τοίχου διασώθηκε μεγάλη λιθόπλινθος του ορθοστάτη. Στον ανατολικό τοίχο επάνω από το θεμέλιο υπάρχουν δύο σειρές πλίνθων, πάχους 4-5 εκ.

Αν και η κάτοψη του κτηρίου διαφοροποιείται από των προηγούμενων ναών, οι οποίοι έχουν πρόναο και σηκό, είναι πιθανότατα και αυτό λατρευτικό, καθώς αφενός οι δύο κόγχες του βάθους πρέπει να εξυπηρετούσαν κάποιες λατρευτικές τελετουργίες, αφού στη μία βρέθηκαν λύχνοι χρησιμοποιημένοι, με ίχνη καύσης στο μυκτήρα, και αφετέρου ανατολικά του υπάρχει μια κατασκευή με πλίνθους (18), πιθανότατα ο βωμός του (Εικ. 38). Τα νομίσματα του χώρου ανάγονται στον 4ο αι. μ.Χ.

Ο βόρειος ναός (19)

(Σχ. 19 Εικ. 39 Πίν. IVα)

Πρόκειται για ένα μεγάλο κτήριο (συνολ. διαστάσεις 16x14,60 μ.) με τέσσερις χώρους, στον πυρήνα του οποίου βρίσκονται οι δύο, πρόναος και σηκός. Οι εξωτερικές διαστάσεις του πυρήνα είναι 16x8,30 μ., με διαστάσεις σηκού 8x6,30 μ. και πρόναου 5,20x6,30 μ. Βόρεια και νότια υπάρχουν δύο επιμήκεις πτέρυγες με μήκος 16 μ. και πλάτος η βόρεια 2,70 μ. και η νότια 2,90 μ. Στο μεγαλύτερο τμήμα του το κτήριο σώζεται στο επίπεδο των θεμελίων. Τα θεμέλια του ναού δομημένα με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα έχουν πλά-

τος 70 εκ. και τα εξωτερικά των πτερύγων 60 εκ. Στον δυτικό και βόρειο τοίχο του κεντρικού τμήματος σώζονται μερικές λιθόπλινθοι του ορθοστάτη, ύψ. 46 εκ., από γκριζο κροκαλοπαγή λίθο: Μία ακέραιη και μία αποσπασματική στον βόρειο τοίχο, δύο στον δυτικό τοίχο του κεντρικού χώρου και δύο στον δυτικό τοίχο του νότιου χώρου. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου στο εσωτερικό του σηκού υπάρχει ένα θρανίο, πλάτους 60 εκ. Αδιευκρίνιστη παραμένει η λειτουργία των δύο πλευρικών πτερύγων, οι οποίες, κατά πάσα πιθανότητα, αποτελούσαν στοές.

Βωμός και εσχάρα (20)

(Σχ. 19 Εικ. 40)

Σε απόσταση 5,30 μ. ανατολικά του ναού 19 ήλθε στο φως μια τετράγωνη κατασκευή με πλευρά 1,75 μ. και σώζόμενο ύψος περίπου 35 εκ. Πάνω σε υποτυπώδη διβαθμιδωτή κρηπίδα που σχηματίζουν δύο στρώσεις πλίνθων πατά το κύριο συμπαγές σώμα της, κτισμένο με αργούς λίθους, κομμάτια κεραμίδων και λάσπη ως συνδετικό υλικό (Εικ. 42). Εξωτερικά είναι επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα. Σε απόσταση μόλις 50 εκ. δυτικά της κατασκευής ανασκάφηκε όρυγμα τετράγωνο, πλευράς 1 μ. Τα τοιχώματά του είναι κτισμένα με αργούς λίθους ως το βάθος των 55 εκ., όπου η επίχωση είχε αρκετά ίχνη καύσης (Εικ. 41).

Ανάμεσα στην υπέργεια κατασκευή και το όρυγμα, στο επίπεδο έδρασης της πρώτης, βρέθηκε νόμισμα κοπής Δίου του αυτοκράτορα Τιβερίου (N508) που χρονολογεί τη χρήση τους στους